

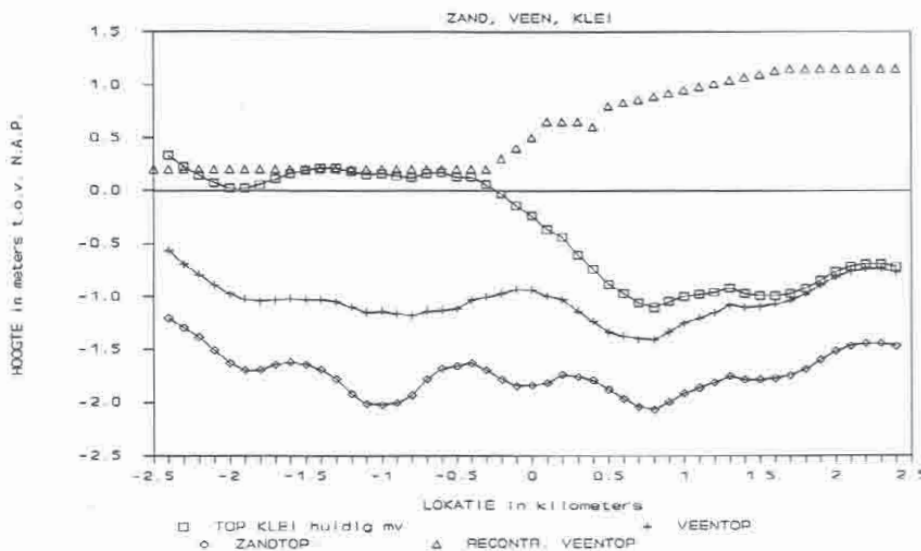
Een voormalige veenkoepel bij De Zwaluwe

(Gemeente Hoge en Lage Zwaluwe, N.-Br.)

Inleiding

Het zuidwestelijk deel van de Noordbrabantse gemeente Hoge en Lage Zwaluwe ligt ingeklemd tussen de oude dijk van de Grote of Zuidhollandse Waard waarop de dorpen Hoge Zwaluwe en Lage Zwaluwe liggen, de oude Hollands-Brabantse grens in het zuiden en de grens met Zevenbergen in het westen. De bodem in deze hoek van de gemeente ligt veel lager dan de omgeving. Tevens wordt het gebied gekenmerkt door een waaierverkaveling, waar zelfs een deel van de dijk van de voormalige Grote of Zuidhollandse Waard in past. In de hoger gelegen streken zet dit verkavelingspatroon zich niet voort. Het gebied met waaierverkaveling heeft een veenbodem die deels door een dunne kleilaag bedekt is. In de omgeving overheersen echter de echte kleigronden. Deze hoek tekent zich dus qua hoogteligging, verkaveling en bodemgesteldheid af als een landschappelijke eenheid (kaart 1). De vorming ervan willen we hier nader onderzoeken.

De waaievormige strokenverkaveling strekt zich uit over een gebied dat ruim een meter lager ligt dan de omgeving: rond 1,0 m-NAP tegen rond 0,2 m+NAP. Nadere bestudering van de hoogte- en bodemkaarten¹ leert dat dit hoogteverschil vooral veroorzaakt wordt door het vrijwel ontbreken van een kleibedekking in dit gebied. Uit beide karteringen leidden we een 5 kilometer lange schets van de bodemopbouw af, die van het station Hoge Zwaluwe (op de Langstraatspoorlijn) in de richting van de stad Zevenbergen strekt (kaart 2). Het nulpunt op de schets valt samen met het snijpunt met de grens tussen Zevenbergen en de Zwaluwe. Op de profielschets (figuur 1) is te zien dat de zandondergrond golft tussen 1,5 en 2,0 m-NAP. Onder de waaier ligt het zand ongeveer op het zelfde niveau als ten westen ervan. De veenlaag die op deze zandondergrond ligt, dempt die golven een beetje zodat de bovenzijde ervan tussen 1,0 en 1,25 m-NAP

Figuur 1. Schets van de bodemopbouw Zevenbergen-Zwaluwe.

¹ Cultuur Technische Dienst, adm. nr. Nbr. W. 54012; Riele, W.J.M. te, en B.H. Steegs. *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Zevenbergen*. Wageningen, 1968. Stiboka rap. nr. 722.

Kaart 1. Overzichtskartaal. Gedeelte van blad 44, Geertruidenberg, van de Topographische en militaire kaart van het koninkrijk der Nederlanden, 1:50.000, verkend 1838-39, gegraveerd 1855.

ligt. De dikke kleilaag komt blijkbaar alleen in de gemeente Zevenbergen voor en niet in het gebied met waaierverkaveling. Dit alles doet vermoeden dat deze verkaveling oud is en zichtbaar bleef omdat er geen dikke kleilaag op werd afgezet.

Waarom werd er op het waaierpatroon geen klei afgezet, terwijl de onderliggende zand- en veenlaag niet wezenlijk anders oogt dan onder de kleiafzetting? Of omgekeerd: waarom werd er in het westen wel klei afgezet? Op deze tweede vraag gaan we eerst in.

Overstromingen in de periode 1367-1540

Tot in de 13e eeuw was heel de streek in kwestie nog een veengebied, vermoedelijk zonder enige kleiafzetting.² Uiterlijk vanaf 1287 werd het veengebied binnen de grenzen van Zevenbergen grootschalig ontgonnen. Er werd turf gestoken en de afgegraven gronden werden later als grasland verpacht. Op andere plekken werd op het veen landbouw bedreven. Het dorp de Zwaluwe dateert uit de zelfde periode en lijkt eveneens een agrarische nederzetting. In die tijd werd de dijk van de Grote Waard langs ons gebied gelegd, dat dus juist geen onderdeel uit maakte van deze meest zuidelijke waard van Holland. De Waarddijk stak, schuin door de huidige Moerdijkbruggen, het huidige Hollands Diep over naar het verdrinken plaatsje Broek in het zuidoosten van de huidige Hoekse Waard.

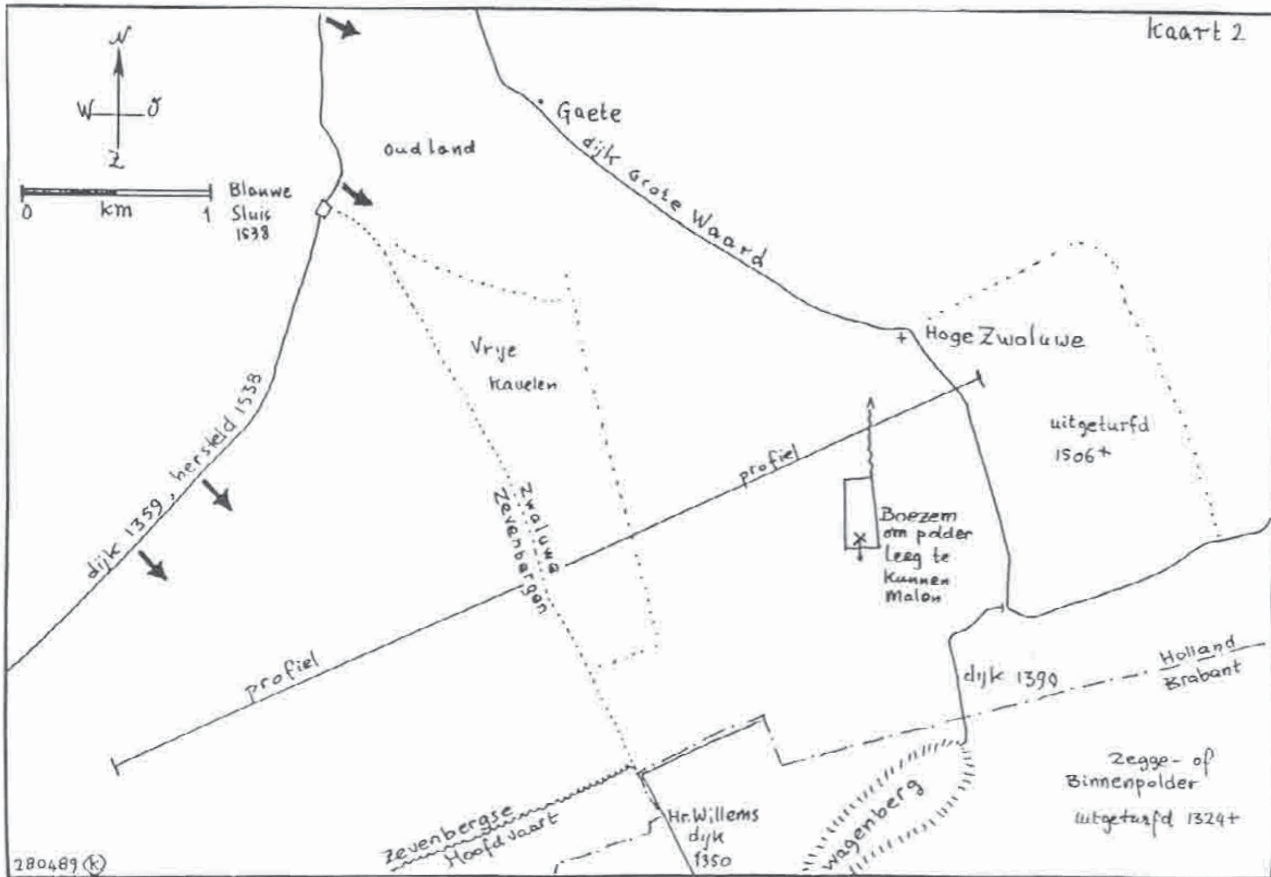
Het landschap in deze omgeving is inderdaad drastisch veranderd door overstromingen die in het midden van de 14e eeuw tot hier begonnen te reiken. Uit een verklaring uit het jaar 1326³ blijkt dat toen het water op de grens van de Zwaluwe en Zevenbergen onder getijdeinvloed stond en dat die invloed zich binnen mensenheugenis had uitgebreid. Omstreeks 1350 werd bij Wagenberg de Willemsdijk gelegd. Vermoedelijk werd pas in 1358-9 een dijk gelegd van Zevenbergen naar Gaete op de Waarddijk tussen Hoge en Lage Zwaluwe.⁴ Deze dijk brak in de stormen van 1367 (1373?) en 1374, maar werd steeds hersteld. Wel kwam toen achter de dijk de zoutwinning op gang: het overstromingswater was zout geweest. Een volgende reeks dijkbreuken, mogelijk in 1386, was kennelijk reden om de dijk niet meer te herstellen. In 1390 kwamen Holland en Bra-

2 Leenders, K. A. H. W. *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250-1750.* Brussel-Wageningen, 1989.

3 Cerrutti, F. F. X. *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda.* I. Utrecht, 1956, nr. 131.

4 Leenders, K. A. H. W. 'De exploitatie van moergronden bij Zevenbergen'. *Jaarboek Oranjeboom* 32-33 (1979-80) 235-242; Leenders, K. A. H. W. *Land en water tussen de Bergen.* Holland 14 (1982) 149-160.

Kaart 2. Interpretatiekaart bij kaart 1.

bant overeen om een stukje dijk te leggen tussen de zuidwesthoek van de Waarddijk en de pleistocene hoogte van Wagenberg.⁵ Op die manier kon voorkomen worden dat het overstromingswater langs de zuidkant van de Waarddijk een gevaarlijke binnensee in de uitgeturfd Terheijdense Zegge- of Binnenpolder zou vormen. Het gebied dat toen gemeen met de zee lag zal in het zuiden begrensd geweest zijn door de dijken langs de Zevenbergse Turfvaart.

In de jaren rond 1400, toen Zevenbergen steeds meer door het water bedreigd werd, gingen heer en stad van Zevenbergen naarstig op zoek naar grond waar dijkspecie gehaald kon worden. Zo werden vlakbij de stad in het noorden van Etten percelen aangekocht.⁶ Maar ook verder weg trachtte men aan grond te komen. Van Otto van der Lek, heer van de Zwaluwe, kocht de stad in 1404 een strook grond juist ten oosten van de grens Zevenbergen – Zwaluwe. Bij die gelegenheid hadden de graaf van Holland en heer Otto de goedheid om de verkoop zó te regelen, dat die gronden van leengoed omgezet werden in vrij eigendom. Dat was toen nog een bijzondere bezitsvorm. Meestal was grond belast met erfcijs of was ze, zo als deze strook, leengoed. Deze bijzondere juridische status van de grond zal wel tot de nog steeds gebruikte benaming “Vrije Kavelen” geleid hebben.⁷

In de St.-Elisabethsvloed van 1421 ging ook het gebied ten zuiden van de Zevenbergse Turfvaart teloor. Heel de streek ten westen van de lijn Terheijden – Wagenberg was nu drijvende. De functie van de Waarddijk was bij Made omgedraaid: deze dijk beschermde nu het gebied ten zuiden van de voormalige Grote Waard tegen het water dat de waard vulde. Op latere kaarten draagt deze dijk dan ook de naam “zeedijk”. De eerder gepresenteerde schets van de bodemopbouw ligt in het overstroomde gebied. De dagelijkse gang van het water zal vrijwel loodrecht op de lengterichting van de profielschets hebben plaats gehad.

Pas in de jaren 1535-40 werd het gebied ten westen van de lijn Gaete – Hoge Zwaluwe – Wagenberg – Terheijden opnieuw bewinterdijkt. In de tussenliggende periode werd de kleilaag afgezet die we in de schets van de bodemopbouw leerden kennen. Geologisch wordt deze laag tot de Duinkerken IIIb afzettingen gerekend. Het veen

5 Algemeen Rijksarchief Den Haag, Nassau Domeinraad, inv. Drossaers, inv. nr. 746, reg. 803 en 804.

6 Algemeen Rijksarchief Brussel, Fonds Arenberg, charter nr. 774 (1399 feb. 17); nr. 776 (1402 apr. 10); nr. 779 (1402 apr. 15).

7 Oorkonden uit 1404, 1405 en 1413; zie kaart 1.

eronder behoort tot het Hollandveen en het zand daaronder is van pleistocene ouderdom (Twente formatie).

Veenbult verklaart afwezigheid van klei

Resteert de vraag waarom de kleiafzetting in Zevenbergen 1,2 meter dik is en onder de Zwaluwe snel uitwigt. Het uitwigen lijkt de aanwezigheid van een dijk gedurende de overstromingsperiode uit te sluiten, wat de situatie alleen maar geheimzinniger maakt. Bovendien blijkt uit de beschikbare archivalia⁸ dat er inderdaad geen dijk was. Sterker nog: de grenslijn was een waterloop, een getijderekree! Rond 1290 zal er een grenssloot tussen de Zwaluwe en Zevenbergen gegraven zijn. In 1404 werd dat water nog "sloot" genoemd. Het terrein juist oosten er van werd aangeduid als de twee "Overste Driften". "Overste" betekent hier "achterste", gezien vanuit de Zwaluwe. "Drift" zou weideplaats voor het vee kunnen betekenen. In 1486, toen de overstromingen hier een eeuw huis gehouden hadden, bleek die sloot een getijderekree geworden te zijn, die al weer sterk aan het verlanden was. Daardoor werd het tijd de grens tussen Zevenbergen en de Zwaluwe opnieuw vast te stellen: de huidige grenslijn werd op 17 juli 1486 getrokken. De Overste Driften werden nu als gors aangeduid: het terrein was kennelijk opgeslibd en verkeerde nu in het gors (schor, kwelder)-stadium van ontwikkeling. Dit gors moet de strook met uitwiggende klei ten oosten van de grens zijn (Zie schets bodemopbouw).

Het raadsel wordt dus alleen maar groter: de klei houdt op waar geen dijk is, maar even ten oosten van een getijderekree! Dit is alleen mogelijk wanneer de veenbodem in oostelijke richting geleidelijk hoger wordt. In de richting waar de bodem nu daalt, moet ze destijds, in de 15e eeuw nog, gestegen zijn. Nu we vertrouwd zijn met de ingrijpende effecten van klink in ontwaterd veen, hoeft dat niet zoveel verbazing te wekken.

De combinatie van een stijgende veenbodem en de "oude", dat wil zeggen van voor 1400 daterende, waaierverkaveling doet bovendien denken aan de resten van een oude veenkoepel. De radiale verkaveling past bij de ontwateringsrichting. De Waarddijk zocht kennelijk het hoogste deel van deze veenkoepel op. Uit 15e-eeuwse kaartjes van de omgeving van Made blijkt dat men toen meende dat de ambachten die in de Grote Waard op de zuidoever van de Maas lagen, de vorm van taartpunten hadden (kaart 3).⁹ Het midden van die perceptieve taart ligt juist ten zuidwesten van Hoge Zwaluwe! In ieder geval convergeerden daar de niet verdrongen grenzen van Made, Standhazen en Drimmelen. We krijgen dan wel een nogal asymmetrische koepel: de afstand tot de Maas beliep ruim 6 kilometer, terwijl in westelijke richting de rand schijnbaar al na 2 kilometer bereikt werd. Denkelijk heeft de rond 1290 getrokken grenssloot (de latere kreek) daar echter door ontwatering klink veroorzaakt, terwijl onder Zevenbergen de bodem door turfwinning extra verlaagd zal zijn. Dat in de "Oude Moeren", juist ten oosten van de veronderstelde kern van de veenbult, alle sporen uitgewist zijn, is ongetwijfeld te wijten aan de turfgraverij die aldaar nog vanaf 1506 op grote schaal bedreven werd.¹⁰

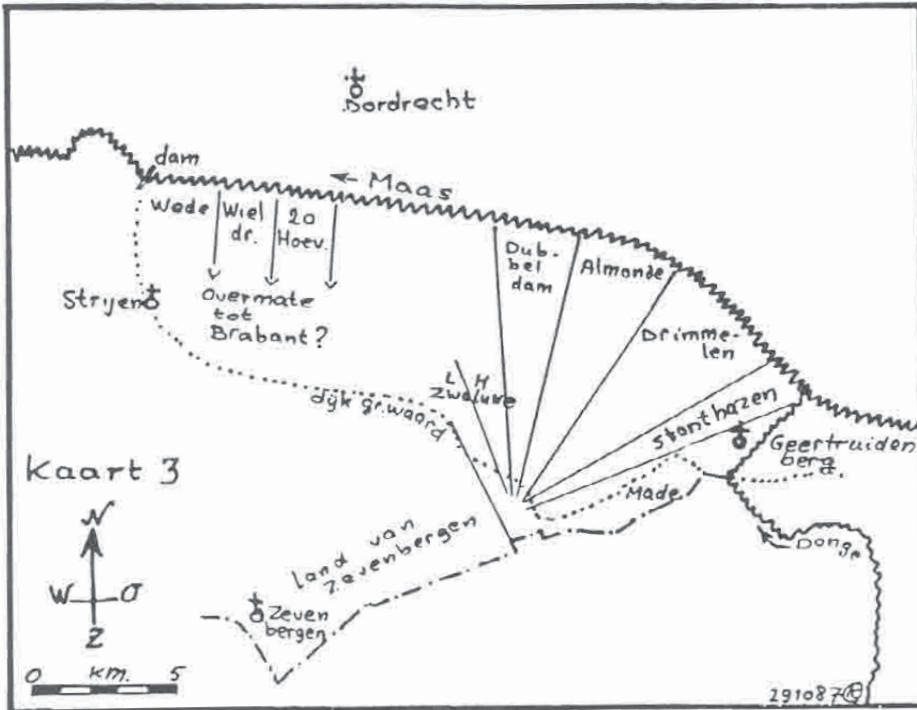
Op grond van de schets van de bodemopbouw kan een schatting van de 15e-eeuwse hoogteligging van het veen gemaakt worden. In de getoonde reconstructie is aangenomen dat het veenoppervlak in Zevenbergen toen nog op 0,2 m+NAP lag en dat het uitwigen van de klei geheel door de toenmalige hoogteligging veroorzaakt werd. Aldus wordt een top voor de veenbult rond 1,0 m+NAP gevonden. Voorafgaand aan de inpoldering zal de klei evenwel nog niet ingeklonken zijn, zodat de opbolling van het veen door ons onderschat is. Absolute hoogten blijven in dit land van klei en veen moeilijk te reconstrueren! Analyse van het landschap rond Made, op de oostflank van de veenbult, leert dat aan het begin van de ontginning de top ervan boven 2,5 m+NAP gelegen kan hebben.

8 Algemeen Rijksarchief Brussel, Manuscripts Divers, nr 4421: oorkonden van 1404 dec. 7; 1405 jan. 5; 1413 mei 24; 1453 okt. 2 (2 stuks); 1458 jan. 20; 1486 nov. 15. Voorts ook Algemeen Rijksarchief Den Haag, Nassau Domeinraad, inv. Drossaers, reg. 919 (1405 jan. 5). Dhr. C. Hoek te Rotterdam was zo vriendelijk mij op de Brusselse stukken te wijzen.

9 Margry, P.J.. 'Drie proceskaarten (Geertuidenberg versus Standhazen) uit 1448'. *Caert-Thresoor* 3 (1984) nr. 2, 27-33.

10 Algemeen Rijksarchief Den Haag, Nassau Domeinraad, inv. Drossaers, reg. 2473.

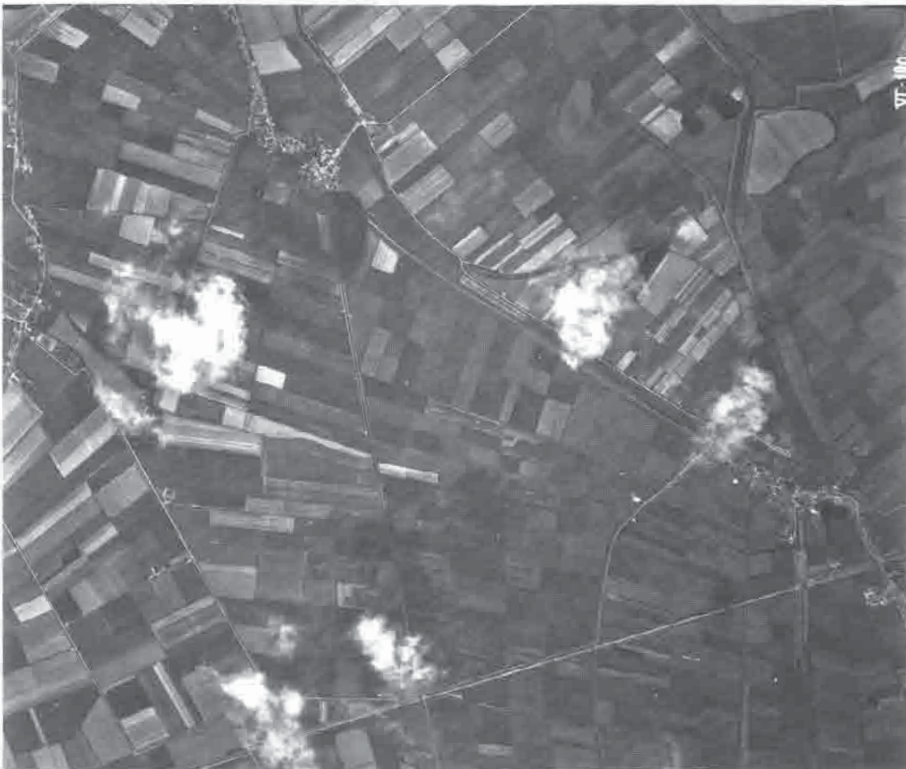

Kaart 3. De 15e-eeuwse ambachtsgrenzen ten zuiden van de Maas en ten westen van Geertruidenberg.

Conclusie

We concluderen dat er sterke aanwijzingen zijn dat juist ten zuiden van Hoge Zwaluwe de kern van een hoogveenkoepel gelegen heeft. In oostelijke, noordelijke en westelijke richting was er een stervormige verdeling in ambachten en kavels, die qua schaal vergelijkbaar was met het markante patroon van de sterverkaveling van de Ronde Venen bij Mijdrecht.¹¹ Door eeuwenlange geforceerde ontwatering is de voormalige hoogte bij de Hoge Zwaluwe in een ruim 1 meter diepe kom veranderd, waarin de kleiafzettingen ontbreken die in de hoger gelegen naastliggende polder juist domineren.

Kaart 4. Luchtfoto 1935 (Topografische Dienst Nederland). Donkere percelen: gras (vaak op veen); lichte percelen: akker (vaak op klei). De diagonale dubbele lijn markeert de Waarddijk tussen Hoge Zwaluwe en Gaete.

11 Vervloet, J. A. J. *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*. Wageningen, 1984, 112-113.